

ՀԱՅՐԻԿ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ

Արշակունյաց անկումից հետո հայոց եկեղեցուն վիճակված էր փոխարինելու նաև երկրի թագավորությանը, հոգալու հայ իշխաններին ուղղություն տալու, նրանց միջև եղած վեճերը հարթելու, նրանց միաբանությունը կոփելու հարցերի լուծումը: Հայ ժողովրդի համար դա, անակնկալ փորձություններով հղի, չափազանց ծանր ժամանակաշրջան էր: Հայոց եկեղեցու և ավագանու առջև հրամայական խնդիր էր դրված, հեռվելով ազգային հավատքի, մայրենի դպրության և մարտնչողական ուժերի վրա, պահպանել հայկազանց սերունդը արևելքի և արևմուտքի աշխարհակալ զավթիչների ճնշումներից և կլանումից:

Այս հայրենաձևեր գործը գլուխ բերելու համար անհրաժեշտ էր նուրբ և ճկուն դիվանագիտություն, կրակոտ հայրենասիրություն, անձնագոհություն, անդուլ գործունեություն:

Պատմական անցքերն ու վավերագրերը հաստատում էր, որ ժամանակի հայ եկեղեցու գործիչներն ու ավագանին օժտված էին այս առաքիլություններով: Դիվանագիտական այս հմուտ գործունեության մեջ պատվավոր դեր էր կատարում Հայոց իմաստուն Հայրապետ, մեծ հայրենասեր, փիլիսոփա, երաժիշտ, ուսուցչապետ Սահակ Պարթևը, որին որդիաբար լսում ու հարգում էին ոչ միայն հոգևոր պետերը, այլև հայրենասեր իշխանները:

Վարդանանց ապստամբության նախօրյակին սահակ-մեսրոպյան շրջանի հայոց դիվանագիտությունը պայմանավորված էր պարսից տերությանը չհակադրվելու սկզբ-

բունքների վրա. Հայաստանը, իր կրոնական տարբերությամբ հանդերձ, չէր խախտում իր հավատարմությունը պարսից արքունիքի հանդեպ: Հոգևոր դասի գլխավորած ազգային դպրության ու մշակույթի առաջընթացը չէր հակադրվում Տիգրանի քաղաքական շահերին: Հայ ավագանին չէր թերանում իր պարտականությունների կատարման մեջ՝ պարսից տերության նկատմամբ: Հայոց այրուձին, Տիգրանի հրամանին պատրաստ, բարեխղճությամբ կատարում էր իր զինվորական պարտականությունները՝ պարսկական բանակի շարքերում: Հայոց եկեղեցին և ավագանին աշխատում էին դիվանագիտորեն օգտվել երկու թշնամի կայսրությունների միջև տևականորեն բորբոքվող հակամարտություններից և, միաժամանակ, երկիրը չդարձնել կայսրություններից մեկն ու մեկի խարդավանքների խաղալիքը, խուսափել զինվորական աննպատակ ելույթներից և չխոտվել երկրի խաղաղությունը:

Դիվանագիտական այս քաղաքականությունը շուրջ քսան տարի ապահովում էր մարգարանական Հայաստանի խաղաղ զարգացումը, նրա ներքին ինքնավարության և նախարարությունների ինքնավար վարչաձևի պահպանումը, երկիրը քրիստոնեության կրոնա-քարոյական կանոններով կառավարելու կարգը, ազգային հավատքի վրա հիմնված ապրելակերպի և ավանդությունների կենսահաստատումն ու խորացումը, ազգային դպրության ու մշակութային կյանքի վերելքը, ժողովրդի ազգովին համախմբումն ու ինքնաճանաչումը:

Գիվանագիտական այս քաղաքականությունից շահում էին թե՛ քրիստոնյա Հայաստանը, թե՛ հեթանոս Պարսկաստանը։ Եվ թվում էր, թե Տիգրանը որևէ պատճառ չուներ հայ ժողովրդի դեմ բռնություններ գործադրելու։ Բայց այդպես չէ։ Կարսից արքունիքը հայերի և հույների կրոնական ու մշակութային կապերի մեջ «գմեծ և զպիտանի» Հայաստանը կորցնելու հետևանքարից բացի ուրիշ ոչինչ չէր տեսնում։ Այս մտավախության համար պարարտ հող էր ստեղծում Հայոց աշխարհի խաղաղ զարգացումը՝ իր ազգային յուրօրինակ քարքերով, որոնք ձևով և բովանդակությամբ խորթ էին պարսկական կրոնա-քարոշական սկզբունքներին։ Պարսից քաղաքագետների հասկացողությամբ՝ այս եղելությունը կարող էր ճակատագրական ոչ ցանկալի հետևանքներ ունենալ և, ի վերջո, բաժանել հայ և պարսիկ ժողովուրդների պատմական ճամփաները։ Այս պատճառով էլ Տիգրանը, սկսած 5-րդ դարի քառասնական թվականների կեսերից, այլևս չէր գոհանում հայ ազգային գործիչների հավատարմությամբ և աներկբա ծառայություններով։ Նրանց հարկավոր էր ավելին։ զրկել հայ ժողովրդին իր նախասիրած քարոշական, քաղաքական համոզմունքների, սովորույթների, ավանդությունների, կացությանձևի հիմքերի հիմքից՝ ազգային հավատքից, ետ շրջել նրա վերընթաց կյանքի պատմության անիվը, ներքաշել նրան պարսկական քարեդարյան հետամնաց քարքերի հորձանուտը և վերջնականապես յուրացնել նրան։ Կրոնը ազգային գաղափարախոսություն էր, քաղաքականություն, քարոշականություն, ապրելակերպ, մտածելակերպ, վարվելակերպ, ազգային պատկանելիության ու նկարագրի վավերացումը։ Ահա թե ինչու Տիգրանը իր քաղաքական հաշիվները կառուցում էր Հայաստանում քրիստոնեությունը բռնի վերացնելու և իր դավանանքը հայերին պարտադրելու եռակետի վրա։

Պարսից արքունիքը իր այս հետապնդումը գույն բերելու իբրև նախնական պայման՝ գործնական քայլերի է դիմում Հայաստանը տնտեսապես ու քաղաքականապես թուլացնելու։ 446 թվականին Հայաստանում անցկացվում է նոր աշխարհագիր և երկուսից երեք անգամ բարձրացվում բնակչության հարկերը¹։ Հարկման են ենթարկվում նաև հայոց եկեղեցին և վանքերում ապրող միաճակյացները, որոնք մինչև այդ ազատվում էին հարկերից։ Հոգևոր իշխանությունից վերցվում է երկրի դատական գործերը

վարելու ավանդական իրավունքը և այն մանձնվում մի պարսիկ մոգաետի։ Պաշտոնից հեռացվում է երկրի ներքին գործերը վարող հայ հազարապետը, որին փոխարինելու է գալիս մի պարսիկ²։ «Եւ զայս ամենայն առնէր՝ թերևս զմիաքանութիւնն քանկեացէ, և զմիայնակեացսն փախուցէ. և առ յոյժ աղքատութեան՝ ակամա դիմեացեն յօրէնս մոգոց»³։

Տիգրանի գործակալ Դենշապուրը հսկողության տակ է առնում նաև հայ իշխաններին գործունեությունը, բանասերկությամբ թըշրի գործունեությունը, և սերմանում նրանց միջև. «Զնախարարեանն բանասերկութեամբ արկ ընդ միմեանս, և յամենայն տան արար խոսկությունն»⁴։

Հակառակ Հայաստանի քաղաքական ներքին իրավունքների բռնադատման այս կոպիտ և քնահաճ փաստերի, հայ հոգևոր իշխանությունն ու ավագանին շարունակում են խաղաղ մնալ։ Սակայն դրանով չի գոհանում պարսից արքունիքը. 449 թվականի վերջերին սպառնալի պահանջ է ներկայացվում Հայաստանին, Վրաստանին և Ադվանքին քրիստոնեությունից հրաժարվելու, մագդեզականություն ընդունելու մասին։ Այս առիթով հայոց հոգևոր պետերն ու նախարարները ժողովի են հավաքվում Արտաշատում։ Ի պատասխան Հազկերտի սպառնալի հրովարտակի, ժողովականները իրենց պատասխան նամակում հայտնում են, որ աշխարհիկ կյանքի հարցերում պատրաստ են անվերապահորեն ենթարկվելու թագավորի կամքին. «Ոչ միայն ըստ երկիրի մարդկան որպես առ ականէ ըստ օրինի չար ծառայից ծառայել ձեզ, այլ կամա իսկ և յօժարութեամբ՝ յամենայնի զձեր կամս և զհրամանս կատարել»⁵։ Ինչ վերաբերում է դավանափոխության պահանջին, ժողովականները դա համարում են անհնարին. «Յայսմ հաւատոց գմեզ ոչ ոք կարէ խախտել, ո՛չ հրեշտակք և ո՛չ մարդիկ. ո՛չ սուր և ո՛չ հուր, ո՛չ ջուր, ոչ ամենայն զինչ և են դառն հարուածք»⁶։

Ստանալով Արտաշատի ժողովի պատասխան նամակը, Հազկերտ 2-րդը «փութով և անխափան» պարսից դուռն է կանչում «երիցունց աշխարհացն» իշխաններին⁷։

Հայոց, Վրաց և Ադվանից իշխանները

² Անդ։

³ Անդ։

⁴ Անդ։

⁵ Հազար Փարպեցի, Պատմություն Հայոց, ի Վենետիկ, 1875, էջ 127։

⁶ Եղիշե, Աշխատաշխարհություն, էջ 40։

⁷ Հազար Փարպեցի, Աշխատաշխարհություն, էջ 132։

¹ Տես Եղիշե, Վասն Վարդանյա և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 23։

կապվում են միմյանց հետ, խորհրդակցում ու եզրակացնում. «Թէ չէ խաղաղութեամբ, այլ կորստեան ոգոց է ստիպում կոչմանս այսորիկ»⁸: Իշխանները երկընտրանքի առաջ են կանգնում. «Խորհէին, չերթալն որպէս ապստամբութիւն կարծեցուցանել, և գերթալն խռովեալ տարակուսէին. հաշուէին գերթալն լաւագոյն»⁹:

Այս փաստերը վկայում են, որ հայ, ինչպէս և վրացի ու աղվան իշխանները, գործը արյունահեղության չհասցնելու նկատառումներով, պատրաստ էին համակերպվելու Տիգրանի անգամ «ոչ ըստ արքունի արժանատրութեան»¹⁰ տնտեսական ու քաղաքական բռնություններին: Նրանք թեև զգում էին, որ Տիգրանում իրենց համար որոգայթ է նյութվում, բայց ապացուցելու համար, որ իրենք ապստամբելու մտադրություն չունեն, ընդհանուր համաձայնության են գալիս՝ ընդունել Հազկերտի ապառնալի հրավերը: Իշխանները թերևս նաև վերջին փորձն էին անում լեզու գտնելու թագավորի հետ, բայց ոչ իրենց գաղափարական դիրքերը զիջելու գնով: Այս պատճառով էլ, մեկնելուց առաջ, նրանք Ավետարանի վրա «անքակ և աներկեան» երդում են ընդունում. «Թէ երթամք, այդ, այլ ուրանալ զարարիչն երկնի և երկրի ոչ հաւանմբ»¹¹:

Տիգրանում իշխանները Հազկերտին հայտնում են, որ նրան ճանաչում են որպէս իրենց թագավոր, որն «իշխանութիւն» ունի. «ապանանել և կեցուցանել»¹²: Նրանք նաև հիշեցնում են թագավորին, որ հայերը, սկըսած Ծապոն 3-րդի օրերից (385—388), թեև պարսից հպատակությունն ընդունել են որպէս քրիստոնյա ժողովուրդ, բայց «...սիրով կատարէին զամենայն հրաման քանի նորա, և բազում անգամ ի նմանէ մեծապարգևք լինէին: Եւ յայնց ժամանակաց մինչեւ ի քո հայրենի աթոռո՛ւ և մեք զնոյն ծառայութիւն ծառայեցաք, բայց թերևս քեզ լաւագոյնս քան զառաջնոցն»¹³:

Նախարարները փորձում են համոզել արքայից արքային, որ դավանանքի տարբերությունը թե՛ անցյալում, թե՛ ներկայումս չի խանգարել և չի խանգարելու իրենց հավատարմությանը պարսից արքունիքի հանդեպ. «Զայս ասելով ցուցանէին զքաջութիւն արութեանցն լաւագոյն քան զառաջնոցն ըստ զինուորութեան կարգի: Իսկ զմտից և զսա-

կից, և որ այլ ևս էին հարկ աշխարհին, բազմագոյն քան առ հարբն նորա երթայր յարքունիս»¹⁴:

Ոչ մի տրամաբանական բացատրություն չի ազդում մոլեգնած թագավորի համատրության վրա. նա կտրականապէս հայտարարում է. «Վնաս համարիմ ընդունել ի գանձ արքունի զհարկս աշխարհին ձերոյ. քանզի տգիտաբար մոլորեալ էք ի ճշմարիտ օրինացս մերոց»¹⁵:

Թագավորը ապառնում է. «...Եթէ ոչ վաղիւ ընդ առաւօտն, ընդ երևումն սքանչելոյն, ընդ իս իւրաքանչիւր ծունր մմա ոչ երկնեացիք՝ խոստովանելով զնա աստուած, ոչ ինչ թողացուցից ձեզ՝ զամենայն նեղութիւնս չարչարանացն ի վերայ ածելով, մինչեւ ակամա կատարիցէք զկամս հրամանաց իմոց»¹⁶:

Հազկերտը նախագոյնացնում էր. «Ոչ կարէք աներել զանխաբ ամուրս իմ. և ոչ որում ցանկացեալդ էք՝ վաղվադակի տամ գտանել ձեզ. այլ զամենեւեան զձեզ և որ ի գողիս եմ՝ չարաչար կապանօք ի Սագաստան տամ անցուցանել ընդ անճանապարհ տեղիս, որ և բազումք ի ձեզք ի խորշակե երթալն սատակիցին, և մնացեալքն անկցին ի բերդս ամուրս և ի բանդս անելս: Եւ ի ձեր աշխարհն առաքեցից զօրս անթիւս հանդերձ փոօք, և զկին և զորդիս ի Խուժաստան տամ խաղացուցանել. և զեկեղեցիս և զոր անուանէք վկայարանս՝ քակեցից, քանդեցից և յապականութիւն դարձուցից. և եթէ որ ընդդէմ դարձեալ գտցի, կոխան եղեալ զազանաց՝ անողորմ մեռանիցի»¹⁷:

Այս ապառնալիքից հետո նախարարները «առ վայր մի» լուծում են¹⁸: Սպարապետ Մամիկոնյանը «աներկիւղ և քաջասիրտ մտօք» հայտարարում է, որ ինքը պատրաստ է, ինչպէս միշտ, այսուհետև ևս հավատարմությամբ ծառայելու արյաց արքային. «Բայց զօրէնս՝ զոր ուսայ յԱստուծոյ ի մանկութենէ իմմէ՝ թողուլ և ընդ երկիւղի մարդոյ փոխանակել՝ չէ հնար»¹⁹:

Նախարարները ժամանակ են խնդրում «խորհել ընդ միմեանս»²⁰:

Հազկերտի ներքին խորհրդականներից մեկը, որ գաղտնի քրիստոնեություն էր ընդունել և «մեծապէս հոգ տանէր հնարից կեանաց վշտացելոցն», մի քանի նախարարների

⁸ Անդ:

⁹ Անդ, էջ 182—183:

¹⁰ Եղիշէ, Աշխատություն, էջ 28:

¹¹ Ղազար Փարպեցի, Աշխատություն, էջ 138:

¹² Անդ, էջ 186:

¹³ Եղիշէ, Աշխատություն, էջ 45:

¹⁴ Անդ:

¹⁵ Անդ, էջ 46:

¹⁶ Եղիշէ, Աշխատություն, էջ 44—45:

¹⁷ Անդ, էջ 48:

¹⁸ Ղազար Փարպեցի, Աշխատություն, էջ 138:

¹⁹ Անդ, էջ 139:

²⁰ Անդ, էջ 140:

միջոցով խորհուրդ է տալիս առերես ընդունել պարսից դավանանքը. «Չի առ անգամ մի ի ներդրեմէ զանձինս ապրեցուցեն»²¹:

Նախարարները համաձայնվում են առերես համակերպվել Հազկերտի հրամանին: Սակայն Վարդան գորավարը չի համաձայնվում նրանց ընդունած առերես ուրացման հախնական պայմաններին. «Մի լիցի ինձ ասել արարչին իմում պատճառաւօք և կամ ճշմարտութեամբ, և մի ուրանալ զայն՝ առաջի անօրէն և մահկանացու ազգի»²²: Մոկաց «այր համեստ, մտացի և քաջ» Արտակ իշխանի և վրաց Աշուշ բոլշիսի հորդորները նույնպես արդյունք չեն տալիս. Վարդան Մամիկոնյանը մնում է անդրդվելի:

Մի քանի հայ մտավորականներ, հիմք ընդունելով Հազար Փարպեցու այս վկայությունը, փորձում են «ապացուցել», թե, իբր, Վարդան գորավարը միայն իր դավանանքի, անձնական հոգու փրկության մասին մտածող, դիվանագիտական ձիրքից զուրկ, տաքարյուն մի անձնավորություն էր:

Իրավ է, սպարապետ Մամիկոնյանն իր ազգային հավատքին անվերապահորեն նվիրված անձնավորություն էր: Բայց եթե նա այդ առաքելությանը օժտված չլիներ, չէր կարող դառնալ իր ժողովրդի խղճի ազատության պատվախնդիր պաշտպանը: Ուրեմն, հենց դրա մեջն էլ պետք է նկատել պաշտելի գորավարի արժանիքը: Նրա ցուցաբերած գորավարական մեծ վարպետությունը Աղվանից պատերազմում և Ավարայրում, նրա անօրինակ խիզախությունն ու հերոսական մահը՝ իր ժողովրդի փրկության ի խնդիր, ինքնընտանացյալ, վկայում են, որ նրա ոգուն խորթ էին իր անձի մասին մտահոգվելու ձգտումները:

Պատմությունից հայտնի է, որ Վարդան Մամիկոնյանը և Վահան Ամատունին ժամանակի ամենակրթված հայ իշխաններն էին, սահակ-մեսրոպյան դպրոցի արածնավոր սաները: Սպարապետ Վարդանը անձամբ աշակերտել ու դաստիարակվել է իր պապի՝ Սահակ Պարթևի մոտ, նրա իմաստուն շնչի տակ, մի մարդու, որ բազում առաքելությունների կողքին կարող է, իրավամբ, դասվել նաև հայոց դիվանագիտական մտքի ամենապատկառելի դեմքերի շարքը: Ուրեմն Սահակ Պարթևի աշակերտին դիվանագետ չճանաչելու պնդումները գուրկ են տրամաբանական հիմքից: Մեծ Սահակը չէր կարող իր միակ ժառանգին՝ Վարդանին չհաղորդել իր գիտելիքների ամբողջ պաշարը:

Ինչ վերաբերում է, թե սպարապետ Մամիկոնյանը ինչու սկզբում չէր հաշտվում նախարարների առերես ուրացման մասին ուղղման հետ, ապա դրա համար կային հիմնավոր պատճառներ: Չորավարը դեմ չէր առերես ուրացմանը, այլ անընդունելի էր համարում նախարարների այդ մասին առաջարկած պայմանները: Հազար Փարպեցու վկայությամբ նախարարները սկզբում «...յայս միտս առ վայր մի հառանցան և հաստատեցան, եթե ոչինչ գոյ մեզ հնար գերծանել յորոգայթէս ...բայց եթե առ ժամ մի յանձն առնուք պատճառաւօք զհրամանեալս ևնոցա. և երթալ իրաքանչիւր աշխարհ, այնուհետև կամ կեամք ծառայելով ճշմարիտ հաւատոյն Զրիստոսի՝ յոր ծնաք աւագանին նորոգութեամբ... կամ թողեալ զաշխարհ՝ գնամք իրաքանչիւր յօտարութիւն կնաւ և որդւոյք»²³: Նախարարները իրենց այս համաձայնությունը հիմնավորում էին Ավետարանի այն պատվիրանով, որն ասում է. «Յորժամ հալածեսցեն զձեզ ի քաղաքէս յայմանէ՝ փախիճիք ի միւսն»²⁴:

Նախարարների այս պայմանը նախատեսում էր. մի կերպ ազատվել Տիգրանի ծուղակից, վերադառնալ տեղերը, շարունակել ազգային դավանանքը: Իսկ եթե դա անհնար լիներ, թողնել երկիրը և, ընտանիքով, բռնել օտարության ճամփան: Հազկերտի սպառնալիքից կարելի էր գուշակել, որ պարսիկները թույլ չէին տա նախարարներին ազատորեն շարունակելու ազգային պաշտամունքը, և նրանք, ստիպված, հեռանալու էին հայրենի երկրից: Այս դեպքում ի՞նչ էր սպասում հայրենի երկրին, ինչպե՞ս էր դասավորվելու հայ անպաշտպան, անգլուխ և լքված ժողովրդի ճակատագիրը՝ պարսկական զինվորական բռնությունների պայմաններում:

Վարդան գորավարը իրավացիորեն կրտսերականապես մերժում էր այս դիրքավորումը: Նա չէր կարող հաշտվել այն մտքի հետ, որ օրհասական պահին, հանուն անձնական ապահովության, հայ իշխանը թույլ տա լքելու հայրենի երկիրը, դիմելու փախուստի: Այս պատճառով էլ գորավարը ընդունում է առերես ուրացման պայմանը միայն այն դեպքում, երբ «երիցունց աշխարհաց տաճարեքս և սեպուհքն» համաձայնվում են հայրենի երկիրը պարսկական բռնություններից զենքով պաշտպանելու գաղափարին. «Բերէին այնուհետև և գտորք Աւետարանն, եղեալ ամենեցունց առ հասարակ զձեռս ի վերայ՝ երդնուին ասելով. եթէ դու նեթ առ վայր մի կարասցես յանձն առնուլ պատճառ-

²¹ Եղիշէ, նշված աշխատություն, էջ 49:

²² Հազար Փարպեցի, նշված աշխատություն, էջ 146:

²³ Հազար Փարպեցի, նշված աշխատություն, էջ 141—142:

²⁴ Անդ, էջ 142:

ումնօք զասացեալս թագաւորին, և զերծուցես զմեզ յորոգայթադիր թշնամոյն յարձակմանց, ամենայն ասացելոց ի քէն յոիցուք և արասցուք, դնելով զանձինս ի վերայ ուխտին սրբութեան, և լելով զարին մեր ի վերայ ամենայն աշխարհին խրկութեան»²⁵:

Հազկերտը թերևս հավատալով նախարարների առերես ուրացությանը, հույս ունենալով, որ սրանք օգնելու են Հայաստան ուղարկվելիք իր մոգերին ու զորքերին՝ պարսկական դավաճանքը տարածելու գործում, հրամանով սահմանում է բռնությունները գործադրել «մինչև ի նստասարդէ ի նստասարդ»²⁶: Պարսից մոգերն ու զորքերը նախարարների հետ Հայաստան են հասնում 450 թվականի գարնանը: Ուրեմն մինչև նավասարդ ամիսը (օգոստոսի 6-ը) մոգերն աշխատելու էին համոզելու եղանակով տարածելու իրենց դավաճանքը:

Այս կացությունից դիվանագիտորեն օգտվելու, ապստամբության գործը ավելի հանգամանորեն նախապատրաստելու նկատառումներով, Վարդանանք, Տիգրանից վերադառնալուց հետո, շարունակում են առերես ուրացման քաղաքականությունը: Հոգեվոր դասը, որը մինչ այդ ոտքի էր հանել հայ ժողովրդին, «ուրացեալ» նախարարներին, պարսից մոգերին ու զորքերին հակահարված հասցնելու համար, երբ ճշտում է ուրացության առերես լինելու հանգամանքը, խաղաղվում է, համակերպվում ստեղծված պայմաններին:

Զպետք է մոռանալ, որ առերես ուրացման դիմակը ծայտյալ և սահմանափակ փնձակի մեջ էր դնում հայ իշխանների գործունեությունը: Այս պատճառով էլ հոգևոր դասը, որի ձեռքումն էր ապստամբության գաղափարական դեկր, փաստորեն գլխավորում էր նաև զինված պայքարը կազմակերպչորեն նախապատրաստելու գործը:

Ղազար Փարպեցին վկայում է, որ այս օրերին, Վարդան գորավարը տեսնելով, որ պարսից մոգերն ու զորքերը գրավելով Հայաստանի պաշտպանական նշանակություն ունեցող վայրերը՝ ամենուրեք կառուցում են իրենց պաշտամունքային հաստատությունները՝ օգտագործելով նաև հայոց սրբավայրերը. «Տեսեալ զայս ամենայն չարիս»²⁷, որոշում է ընտանիքով փոխադրվել Հունաստան²⁸:

Այս վկայությունը նույնպես զենք է դար-

ձել մի քանի մտավորականների ձեռքին՝ զորավարի հասցեին «դասալիք», «աշխարհից ձանձրացած», «փախստական» և նման այլ բամբասանքներ հորինելու համար: Բայց «դասալիք» կամ «փախստական» անձնավորությունը ինչպե՞ս համարձակվեց իր զնդով խիզախելու թշնամու երեք անգամ գերազանցող ուժի դեմ: Նրա ինչի՞ն էր պետք, Տիգրանում եղած օրերին, հարկադրելու երեք երկրների իշխաններին, հայրենիքը լքելու փոխարեն, մնալ տեղերում և «դնել զանձինս ի վերայ ուխտին սրբութեան», հեղել «զարինն ի վերայ ամենայն աշխարհին խրկութեան»: Եվ մի՞թե հայոց հոգևոր և նախարարական գործիչները այնքան միամիտ մարդիկ էին, որ կարող էին իրենց ապստամբության բանակի հրամանատարությունը վստահել մի «դասալիք» կամ «փախստական» մարդու: Մի խոսքով Վարդան գորավարի հասցեին հորինած այս կարգի «մեկնաբանությունները» գիտական արժեք չեն ներկայացնում:

Արդ, ճշտենք զորավարի Հունաստան «գաղթելու» նպատակը:

Նույն Ղազար Փարպեցու վկայությամբ Հունաստանի «ճամփան բռնած» Վարդան Մամիկոնյանն ընտանիքով կանգ է առնում Բագրևանդի Արամանա գյուղում, որը սահմանակից էր Բասենին և Տվարծատափին, ու որոշում է «սակալ ինչ աուրս» հանգրտանալ²⁹: Զորավարի հեռանալը մեծ անհանգստություն է պատճառում հայոց հոգեվոր դասին և ավագանուն³⁰: Այս առիթով նրանք արտակարգ ժողով են գումարում: Մտքերի փոխանակության ընթացքում ժողովականները ընդհանուր համաձայնության են գալիս պատգամավորություն ուղարկել և «աղաչանօք դարձուցանել» հայոց սպարապետին³¹:

Մարգարան Վասակը ժողովի անունից նստակ է կազմում ուղղված Վարդան գորավարին: Նամակն ստորագրում ու մատանիներով կնքում են թե՛ մարգարանը, թե՛ ժողովին մասնակցող բոլոր ավագ նախարարները: Նամակի հետ զորավարին են ուղարկում Ավետարան, որին միացված էին նախարարների ստորագրած ու կնքած նոր երդումը՝ ապստամբության ուխտին հավատարիմ մնալու մասին³²: Զորավարին համոզելու և ետ քերելու նպատակով, կազմվում է հանձնաժողով, որի կազմում մտնում էին Ղևոնդ երեցը, Երեմիա երեցը, Խորեն երեցը, Ար-

²⁵ Ղազար Փարպեցի, նշված աշխատություն, էջ 151:

²⁶ Եղիշե, նշված աշխատություն, էջ 52:

²⁷ Ղազար Փարպեցի, նշված աշխատություն, էջ 162:

²⁸ Անդ:

²⁹ Տես Ղազար Փարպեցի, նշված աշխատություն, էջ 165:

³⁰ Տես անդ, էջ 166:

³¹ Տես անդ, էջ 167:

³² Տես անդ:

Ղազար Փարպեցու վկայություններից հետևելով է նաև, որ Վարդան գորավարը ժամանակի այն առաջին դեմքն էր, որը կարող էր գլխավորել և գլխավորեց հայոց համաժողովրդական ապստամբությունը սասանյան բռնադատիչների դեմ, որին անվերապահորեն վստահում էին հայոց եկեղեցին և հայրենասեր իշխանները: Դա է հաստատում թեկուզ այն փաստը, որ նրան ետ բերելու մտահոգությունը հարկադրում է հոգեվոր դասին ու նախարարներին արտակարգ ժողով գումարելու, նրան համոզելու համար սրբազան նոր երդում ընդունելու, նրան «դարձնուցանելու» համար ամենահեղինակավոր մի պատգամավորություն ուղարկելու՝ Ղևոնդ երեցի ղեկավարությամբ. «...Ձի առանց նորա մեր այս ամենայն կամք և խորհուրդը՝ և ոչ մի ինչ վնասին»³⁸:

Վարդան գորավարը արժանացել էր այս մեծ հեղինակությանն ու հարգանքին, որովհետև նա իր ազգային հավատքի, ազգային ապրելակերպի անկաշառ պահպանն էր, նրան հուզում էր ոչ թե անձնական, այլ ժողովրդի փրկության հարցը. «Եւ ոչ զմեր ևնթ զոգոց խնդրեմք զօգոտն, այլ և ընդ այլոցն խնամք ընդ փրկութեան»³⁹: Նա, առաջին հերթին, մտահոգված էր օգտակար լինելու «ի վերայ ընկերի բարույ»⁴⁰ և «զհոգ ընկերաց հոգայր»⁴¹: Այս մտահոգության մղումով էր նաև, որ նա «առ վայր մի պատճառաօք» մինչև անգամ չէր հաճախում եկեղեցի, շարունակում էր կեղծ ուրացումը, որպեսզի օգտակար լիներ իր ժողովրդին, իր ընկերներին և վտանգի չենթարկեր Տիգրանում պատանդ պահված Աշուշա բռնապետի և Վասակ մարզպանի որդիների կյանքը⁴²:

Վարդան գորավարի տակտիկական և կազմակերպչական այս միջոցառումների նպատակն էր. համախմբել և պատրաստ պահել ազգային զինված ուժերը՝ դիմագրավելու ամեն մի անակնկալ: Նա առաջնորդվում էր ոչ թե «ի քաղաքէ յայսմանէ» մի այլ քաղաք փախչելու, այլ «ակն ընդ ակն» սկզբունքով: Ջորավարի այս նախաձեռնությունների մեջ հստակորեն ուրվագծվում են ոչ միայն մեծ գորավարի, այլ նաև մեծ հայրենասերի, հմուտ դիվանագետի և ազգային հիանալի գործչի հատկությունները:

Ամառվա ամիսներին Վարդանանք շարունակում էին կեղծ ուրացության քաղաքականությունը: Հավատարմով դրան՝ Տիգրանը, ս-

ռանց փոխվեժի դիմելու, համբերությամբ կուլ է տալիս Ղևոնդ երեցի հասցրած զարեհավանյան շառաչումն ապստամբ: Սակայն սկզբից ևեթ պարսիկ մոգերն ամենուրեք հանդիպում էին հայ բնակչության արհամարհանքին և, իրենց դավաճանքը տարածելու գործում, հաջողությունների չէին հասնում: Հայ իշխանների կանայք տեսնել անգամ չէին կամենում պարսիկ մոգերին, արգելում էին իրենց երեխաներին լսելու անկոչ «դաստիարակների» քարոզը: Տղամարդիկ թեև առերես ցույց էին տալիս, թե, իբր, ընդունել են պարսկական դավաճանքը, բայց ներքուստ զգվում էին մոգերի կենցաղային սովորություններից, հաճախ չէին կարողանում զսպել իրենց ատելությունը, մինչև անգամ խորշում էին նրանց հետ հացի նստել⁴³:

Այս փաստերը վկայում են, որ Վարդանանք արտաքուստ հարմարվում էին Տիգրանի հրամանին, ներքուստ ազատություն էին տալիս, թերևս նաև խրախուսում էին բնակչության բուռն դիմադրությունը, թե՛ պահում ժողովրդի մարտնչողական ոգին: Դիվանագիտական այս ելակետի նպատակն էր. ժամանակ շահել ավելի հանգամանորեն նախապատրաստելու ապստամբության գործը և, միաժամանակ, հասկացնելու Տիգրանին, որ հայ ժողովրդին դավաճափոխելու նրա ճիգերը ապարդյուն են, որով թերևս հնարավորություն ստեղծվի կանխելու պարսից բռնությունները, շրջանցելու արյունահեղության վտանգը: Այսինքն, Վարդանանք վարպետորեն զուգակցում էին ապստամբության նախապատրաստումը՝ երկրի խաղաղությունը պահպանելու գործունեության հետ:

Վասակ մարզպանը, ընդհակառակն, կլանված էր պարսից դավաճանքը Սյունիքի հայությանը պարտադրելու հոգսերով՝ կանգ չառնելով բռնությունների, սիրաշահումների, կաշառատվության առաջ⁴⁴:

Ստեղծվում էր քաղաքական նոր իրադրություն. մարզպանը դրժում էր հայ իշխանների հետ հաստատած սրբազան դաշինքը, Ավետարանի վրա Տիգրանում և արտակարգ ժողովում ընդունած իր երդումները, անդամահատում էր երկրի մարտական ուժերը: Վասակն ու իր համախոհները դառնում էին Տիգրանի գործակալները, նրա բռնի դավաճափոխության հենարանը հայոց թիկունքում: Վարդանանք արդեն գործ ունեին ոչ միայն արտաքին, այլև ներքին, թերևս ավելի նողկալի թշնամու հետ: Դրությունը բարդանում էր նաև նրանով, որ հայոց պաշտպանական նշանակություն ունեցող

³⁸ Ամդ, էջ 167:

³⁹ Ամդ, էջ 170:

⁴⁰ Ամդ:

⁴¹ Ամդ, էջ 174:

⁴² Ղազար Փարպեցի, նշված աշխատություն, էջ 172:

⁴³ Տես անդ, էջ 174—175:

⁴⁴ Տես Եղիշէ, նշված աշխատություն, էջ 83—85:

բերդերը, քաղաքներն ու ավանները գտնվում էին պարսիկների ձեռքին, կարող էին օգտագործվել որպես թշնամական հեռակետեր ապստամբության թիկունքում:

Այս կացության պայմաններում աստիճանաբար բացահայտվում էր նաև հայ իշխանների ուրացության խաբուսիկ բնույթը, որի մասին պարսիկ մոգերը տեղեկագրում էին Տիգրան⁴⁵: Մոտենում էր նաև նախաարդ ամիսը, երբ պարսիկները, թագավորի հրամանի համապատասխան, սկսելու էին բռնությունները⁴⁶: Ուրեմն Վարդանանք այլևս չէին կարող առաջնորդվել նախկին գործելակերպով: Կեղծ ուրացության քաղաքականությունը կորցնում էր իր գործնական նշանակությունը: Դիվանագիտական ճանապարհով արյունահեղությունից խուսափելու միջոցը դառնում էին անիմաստ: Դիվանագիտությունը սպառնում էր իր դերը. խոսքը տրվելու էր զենքին:

Քաղաքական այս շիկացած մթնոլորտում, հայոց հոգևոր դասի նախաձեռնությամբ, գումարվում է երկրի հայրենասեր ուժերի գաղտնի ժողովը: Կացությունը պահանջում էր. կամ հարմարվել Տիգրանի բռնություններին և ուղի հարթել երկրի պարսկացման համար, կամ արյուն թափել և հայ մնալ: Ժողովը նախընտրում է երկրորդ միջոցը. վճռում է պարզել ապստամբության դրոշը: Ժողովի որոշման համապատասխան ապրտամբության ուժերը վերջ են տալիս կեղծ ուրացությանը, դիմում զենքի, գրավում պարսիկների գավթած հայոց բերդերը, քաղաքներն ու ավանները, ոչնչացնում պարսիկների պաշտամունքային կայաններն ու հաստատությունները, մաքրում ապրտամբության թիկունքը պարսկական զորքերից ու մոգերից, ոտքի հանում հայ բնակչությանը պարսկական առաջիկա բռնություններից երկիրը պաշտպանելու համար: Ապստամբները նաև ձեռքակալում են Վասակ մարզպանին, բայց վերջինս կարողանում է փրկվել ժողովրդական դատաստանից՝ ապստամբության ուխտին հավատարիմ մնալու մասին իր ընդունած կեղծ երդումով:

Վարդանանք հետագա գործունեությունը զինված պայքարի նախապատրաստման պատմությունն է, պայքար, որը վեհոքեն դրսևորվեց Ավարայրի պատմական դուրացականարտում և հաղթանակով պատկերացրան հաջորդող հերոսական գոտեմարտերում:

Այսպիսով, Վարդանանք, Տիգրանի քա-

⁴⁵ Տես Ղազար Փարպեցի, նշված աշխատություն, էջ 174—175:

⁴⁶ Տես Շիրիշե, նշված աշխատություն, էջ 51:

հաճ բռնությունների օրերին, դիմեցին իրենցից կախված դիվանագիտական բոլոր հնարավոր միջոցներին երկրի խաղաղությունը պահպանելու, անպատեհ արյունահեղությունից խուսափելու համար և, միաժամանակ, վարպետորեն օգտագործեցին կեղծ ուրացության քաղաքականությունը ժողովրդական ուժերը համախմբելու և թշնամու հարվածին հարվածով պատասխանելու: Նրանք հետատեսություն կոսհում էին, որ պարսկական բռնությունների պայմաններում, հնազանդության եղանակով, անհնար էր երաշխավորել ազգային հավատքի պահպանումը, հետևաբար և ժողովրդի գոյատևումը: Նրանք զգում էին, որ ստեղծված պայմաններում ժողովրդի փրկության ամենահուսալի միջոցը զինված ապստամբությունն է: Նրանք նաև համոզված էին, որ հայ ժողովուրդը իր ընդերքում անթեղում է այն հրդեհը, որով կարելի կլինի խափանել սասանյան բռնադատիչների չարագուշակ հետապնդումները: Եվ նրանք չսխալվեցին:

Երբ հնչեց օրհասական ժամը, Տիգրանը սպառնաց զենքով, Վարդանանք պատրաստ էին առաջնորդելու հայոց զինքը ի մարտ և ժողովրդի փրկության գոհասեղանին դնելու իրենց թանկագին կյանքը:

Ահա Վարդանանք դիվանագիտության էությունը: Այս դիվանագիտությունը հենվում էր ժողովրդի մարտնչողական ուժերի վրա, իր հաջողությունը պայմանավորում այս ուժերի ամրապնդումով, հզորացումով: Նրանք լավ գիտեին, որ առանց այս հենարանի դիվանագիտությունը խղճալի խաղալիք է թշնամու ձեռքին:

Վասակ մարզպանը, պարսկական նիզակների օգնությամբ հայոց թագավոր դառնալու միտումով, թեև դրժեց սրբազան ուխտը, երկփեղկեց հայոց միաբանությունը, նողկալի քայլերի դիմեց ապստամբության շարքերը կազմալուծելու, Հայոց, Վրաց, Ալվանից դաշինքը խափանելու, Հայաստանը արտաքին օգնությունից զրկելու, և զինվորական ուժով անցավ թշնամու կողմը, երբայրապան պատերազմ հայտարարեց իր խղճի ազատության համար մարտնչող հայ ժողովրդին, բայց անկարող եղավ ընկճելու Վարդանանք և Ղևոնդյանց անկոտրում վրճականությունը: Հայոց ապստամբությունը հասավ իր նպատակին, ապահովեց ժողովրդի թե՛ բարոյական և թե՛ գործնական հաղթանակը:

Վարդանանք օրինակը դարձավ ժողովրդի գոյատևման հոգեկան և բարոյական բազմադարյան սնունդը, նրա ոգեշնչման անսպառ աղբյուրը, ազատության ու հաղթանակի ձգտող նրա բազում սերունդների ճշմարտանքը: